
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342.51:342.36/342.37

Г. В. Задорожня

кандидат юридичних наук, доцент
Київська державна академія водного транспорту
ім. гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного

ЮРИДИЧНІ ФОРМИ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано юридичні форми глави держави, які мали місце в історії України. Встановлено, що правовий статус глави держави в Україні історично неодноразово зазнавав політичної та юридичної деформації. Висловлено пропозицію, що в разі збереження в Україні парламентсько-президентської республіки є необхідність у наданні главі держави "сплячих повноважень", активізація яких має здійснюватися в умовах загрози територіальній цілісності держави, її суверенітету або в умовах фактичного воєнного стану.

Ключові слова: юридична форма глави держави, князь, гетьман, король, директорія, президентія, президент, "сплячі повноваження".

Актуальність дослідження юридичних форм глави держави, які мали місце на території України, зумовлена незавершеністю конституційно-правової реформи. Це актуалізує пошук відповідей на питання: яка форма державного правління є найбільш ефективною в умовах нагальної потреби необхідності збереження національної державності, зміцнення правопорядку в державі та підняття на якісний рівень обороноздатності держави. Ми не заперечуємо важливості функціональної діяльності низки органів державної влади (уряду, міністерств, парламенту, СБУ, Генеральної прокуратури, місцевих адміністрацій тощо), проте правове унормування публічної влади, а особливо конституційне, має здійснюватися, насамперед, відповідно до місця й ролі глави держави в механізмі публічного владарювання. Змістове наповнення конституційно-правового статусу глави держави в Україні має здійснюватися не тільки з урахуванням політико-правової практики зарубіжних країн, а й на основі критичної оцінки національних державотворчих традицій.

До проблеми конституційно-правового статусу глави держави зверталися такі вчені, як О. В. Бойко, О. Т. Волощук, А. М. Колодій, Н. Г. Плахотнюк, В. Ф. Погорілко, Г. С. Серьогіна, Т. В. Скомороха, В. В. Сухонос, Ю. М. Тодика, В. А. Шатіло та інші, які здійснили поглиблений аналіз таких складових конституційно-правового статусу глави держави, як повноваження, правові акти глави держави, його взаємодія з парламентом та урядом, юри-

дична відповідальність глави держави, проблеми інституціоналізації президента як органу державної влади тощо.

Позитивно оцінюючи здобутки згаданих та інших учених, слід визнати, що поза межами їх наукових досліджень залишилися питання: яка юридична форма глави держави за своїм походженням і змістом була виявом національного державотворення, а яка, через насильницьке її привнесення в Україну, не відображала самобутності національних політико-державотворчих традицій, а відтак, була генетично неприйнятною для ментальності українського народу.

Мета статті полягає в структурованому дослідженні юридичних форм глави держави, що дасть змогу не тільки виокремити перелік цих форм та періодів їх утвердження в правовій системі України, а й визначити характерні особливості поетапного їх розвитку та вказати на прийнятні юридичні форми глави держави в межах національного державотворення. Дослідження цієї проблеми зумовлює пошук відповідей на низку важливих питань, а саме: яка юридична форма інституту глави держави утвердилася на території України в той чи інший період; чи є вона національною за своїм походженням; чи була привнесена (насаджена) зовні іншими державами й чи був власне це розвиток національного державотворення?

Історія доводить, що влада глави держави походить від вождя родового племені й поступово еволюціонує до монаршої або президентської форм. Відтак, спробуємо виокремити ті юридичні форми глави держави, які мали місце на території України. Історично в Україні існували такі юридичні

форми глави держави, як князь (Київська Русь і Галицько-Волинська держава), король (Литовська держава, Річ Посполита), гетьман (Україна), монарх (Російська та Австрійська імперії), Президія Верховної Ради УРСР і президент.

Візантійські дослідники писали, що у "слов'ян є вожді племен" [7, с. 53], яких вони називали на свій лад – рексами й архонтами. Інші джерела зазначають, що управління у більше ніж 15 слов'янських племен (древляни, сіверяни, поляни, в'ятичі, дреговичі, радимичі, кривичі тощо) здійснювали князі, інколи їх називали каганами або конунгами [6, с. 47]. Термін "князь" етимологічно пов'язаний із давньогрецьким терміном "конунг", що початково означав старійшину роду. У болгарській мові термін "кнез" означав старійшину [10; 12]. В. О. Ключевський вважає, що князь, або як його ще називали каган чи конунг, успадковував владу за династичною лінією, наприклад, відомо, що в полян правила династія князів Київ [9, с. 28].

До повноважень князя належала не тільки організація та здійснення воєнних походів, а й, швидше за все, виконання певних жрецьких функцій. Наявність останніх істотно змінювала статус його носія. Цікавою в цьому контексті є думка М. А. Ісаєва: "Саме тоді стра-та племінного вождя-жерця набуває осмисленого значення при веденні бойових дій, оскільки цим завдається удар по сакральному, яке не просто відновити, тоді як для заміни воєначальника досить провести чергові вибори" [7, с. 53]. Таким чином, правовий статус князя як глави Давньоруської держави еволюціонував з інституту вождя племені (союзу племен).

Усталене (офіційне) найменування інституту глави держави є складовою його правового статусу. У Київській Русі міцно утвердилася назва глави держави – "князь", проте деякі зарубіжні джерела на старий лад або за власною традицією найменували князів по-іншому, зокрема архонт, конунг тощо. Наприклад, у джерелах права руські князі Ігор і Святослав іменуються "архонтами" – це термін, що вживали щодо чужоземних правителів держав, натомість скандинавські джерела згадують про Ярослава Мудрого так: "Конунг був там у княжому одязі" [5, с. 96, 510]. Використання скандинавами терміна "княжий" вказує на ідентифікацію титулу князя з правителем Київської Русі.

Що стосується повноти княжої влади в Київській Русі, то, на думку вчених, влада князя була обмежена, з одного боку дружинною радою, з іншого – вічем [3, с. 8]. Статус правителя Давньоруської держави можна було набути такими легітимними способами: успадкувати державну владу за династичною лінією або бути обраним на віче. Історія доводить, що "із 50 князів, які обіймали київський престол, 14 були запрошені вічем" [1, с. 197].

Дійсно, правителі Давньоруської держави, як і Галицько-Волинської, не мали абсолютної влади, проте князівська влада в Давньоруській державі була значно сильнішою, ніж у Галицько-Волинській. Це зумовлено таким: а) феодальна знать у Київській Русі отримала свої земельні угіддя здебільшого від київського князя за державну й військову службу, тому сюзерено-васалітетні відносини тут мали глибоке коріння; в) натомість джерелом походження земельних багатств у боярської знаті Галицько-Волинської держави здебільшого були їх особисті завоювання, що зменшувало залежність боярів від правителя держави. Як наслідок, значущість віче у цих державах також була різною, у формі боярської опозиції віче було особливо значущим у Галицько-Волинській державі.

Правовий статус глави держави в цей період формувався на основі звичаїв, поступове санкціонування яких перетворило їх на звичаєве право. Практика свідчить, що міцність держави здебільшого прямо залежить від юридичної стійкості, тобто легітимності, інституту глави держави. Про що саме йдеться. На нашу думку, однією з визначальних причин розпаду державності Київської Русі стала неврегульованість правового статусу глави держави, особливо в частині успадкування влади.

Монголо-татарська навала лише прискорила розпад Київської Русі. Тут знову постає питання: як змінилася у зв'язку із цим генеза правового статусу глави держави, яка юридична форма глави держави утвердилася відтепер на території українських земель, у тому числі й у Галицько-Волинському князівстві?

У юридичній літературі неоднозначною є відповідь на питання: Галицько-Волинське князівство необхідно вважати самостійною державою, чи це лише найбільш розвинуте удільне князівство Київської Русі? "У свідомості тогочасних людей основним символом державності виступав князь, володар держави. Тому всюди, де був незалежний князь, – доводить Я. А. Ісаєвич, – можна говорити про незалежну державу" [8, с. 6].

Водночас відкритим залишається питання: наскільки політично самостійними були князі-русичі в процесі здійснення державної влади. Монголо-татари в особі їхніх ханів не перебирали на себе повноваження глави Руської держави, обмежуючись лише дозвільним санкціонуванням на здійснення такої влади. Документальним підтвердженням такого санкціонування були ярлики хана. "Це письмові документи, що виходили від монголо-татарських ханів, документи внутрішньодержавного управління в Золотій Орді" [1, с. 238]. Важливим є те, що хани видавали ярлики князям північно-східної Русі на велике та удільне княжіння, зобов'язуючи їх сплачувати данину, надавати військову підтримку й визнавати верховенство монголо-татарських правителів. У всіх

інших справах руські князі були незалежними. Отже, князі Давньоруської держави, в тому числі Галицько-Волинської, не були замінені монголо-татарськими посадниками, вони продовжували перебувати на своїх посадах (у разі отримання ними ханського ярлика) і зберігали в своїх руках фактично всю повноту політичної влади.

Таким чином, характерними ознаками генези правового статусу глави держави в цей період є: а) утвердження інституту глави держави в такій юридичній формі, як князь, є відображенням самобутності політико-державотворчих традицій східних слов'ян; б) інститут київського князя лежить в основі формування правового статусу глави Давньоруської держави; в) відсутність у глави держави абсолютних повноважень, що зумовлено функціонуванням інституту віче (Давньоруська держава) і боярської ради (Галицько-Волинське князівство); г) формування правового статусу глави держави здійснюється на основі звичаєвого права, рішень віче і князівської правотворчості.

Істотно іншою була ситуація, яка склалася у відносинах між роздробленою Руссю й Литвою.

По-перше, влада київського князя де-факто втратила свої загальнодержавні позиції, вона поступово еволюціонувала: від "великого князя Київського – правителя Давньоруської держави" до київського князя як одного з удільних руських князів.

По-друге, у руських князівствах посади займали вже не представники княжої династії з роду Рюриковичів, а, як доводить В. М. Бодрухін, прості намісники [2, с. 31]. До того ж такими намісниками були не русичі-українці, а литовці.

По-третє, у політичному аспекті Литва була сильнішою за роздроблені українські землі, офіційне долучення Гедимином до свого титулу "короля литовського" ще й "руського", де-юре й де-факто унеможливило існування інституту національного глави держави на українських землях, оскільки фактична роздробленість руських земель ставила під сумнів існування самої Давньоруської держави як цілісного територіального об'єднання на чолі з одним правителем. Нагадаємо, що хан Батий жодних "руськoderжавних" титулів до свого титулу, на відміну від литовського Гедимиона, не додавав, чим фактично визнав історичний (традиційний) князівський інститут глави Давньоруської держави.

По-четверте, зовнішня політика Литовської держави щодо роздробленої Русі зводилася до захоплення політичної влади, в якій не було місця руським князям, тоді як українська мова, православ'я, національні звичаї й традиції, судова система, адміністративно-територіальний устрій фактично були поза межами впливу Литви.

Отже, інститут глави держави на українських землях у литовсько-руський період не був національним за своїм змістом і пред-

ставництвом (походженням), він був привнесений (насаджений) ззовні Литвою.

У межах існування Речі Посполитої (1569–1795 рр.) українські землі остаточно втратили ознаки державності. Виборний король Речі Посполитої був єдиним главою держави не тільки в межах польсько-литовського державного об'єднання, його правовий статус у повному обсязі поширювався й на Україну. Разом з тим, незважаючи на жорстокий соціальний гніт і невгамовну споживацьку політику Польщі щодо українців, вони ніколи не втрачали своєї національної, мовної, культурної, релігійної ідентифікації, завдяки чому з'явилися національні лідери.

Гетьманська влада становить наступну юридичну форму глави держави на території України, витоки якої сягають інституту кошових отаманів у Запорізькій Січі. Термін "гетьман" означає "виборний ватажок козацького війська Запорізької Січі" в XVI ст., а з 1648 до 1764 рр. – "начальник козацького війська та верховний правитель України" [11, с. 58].

Гетьмани України неодноразово намагалися утвердити традицію спадкового глави держави подібно до того, як це було в країнах Західної Європи, проте через низку причин цього не сталося, а саме: 1) гетьманський інститут глави держави виник як результат козацької демократії, тому козацька старшина і прості козаки дотримувалися старих виборних традицій і не бажали втрачати установчі права в процесі формування органів публічної влади в державі; 2) виборність гетьмана забезпечувала козацтву гарантії політичної свободи; 3) у встановленні спадкової влади гетьмана не були зацікавлені й найближчі наші сусіди, зокрема Польща та Росія, які повсякчас намагалися вплинути на процес обрання нового глави держави в Україні. Таким чином, гетьман як глава держави є інститутом суто національного державотворення, він не був привнесений в українську політико-правову систему ззовні, що підтверджує політичну здатність української нації вибудовувати та утверджувати власний державотворчий шлях. Джерелом формування правового статусу гетьмана в умовах відсутності конституційної бази стало козацьке звичаєве право й міждержавні договори.

Доба Гетьманщини, на жаль, завершилася входженням українських земель до складу російської та австрійської монархій, що зумовило знищення інституту гетьмана. Росія та Австрія були імперіалістичними за своїм духом, вони насаджували свій спосіб владарювання, тому ідеалізувати їх політику й державні порядки досить складно [4, с. 11, 113]. Перетворення українських земель на адміністративні частини цих імперій зумовило безапеляційне поширення юрисдикції і правового статусу їхніх монархів. Це унеможливило генезу конституційно-правового статусу національного глави дер-

жави, проте українці не втрачали своєї етнічно-національної автентичності, задяки чому виношували мрію про власну державність.

У 1917–1920 рр. в Україні були різні юридичні форми глави держави: а) Голова Всеукраїнських Зборів (п. 35 Конституції УНР); б) гетьман України; в) директорія як колегіальний глава держави перехідного типу. Разом з тим передбачалося створення президентсько-парламентської республіки з президентом, але вони залишилися нездійсненними [6, с. 204].

Аналіз правової природи статусу цих юридичних різновидів глави держави показав, що інститут гетьмана є найбільш вдалим досвідом національного державотворення не тільки у виокремлений період, а й фактично впродовж усієї історії національного державотворення, оскільки і за формою, і за змістом є зразком національного державотворення. Ознакою інституту гетьмана є високий рівень нормативно-правової регламентації його правового статусу.

Що стосується генези конституційно-правового статусу глави держави в радянській республіці, то інститут президента, який є усталеною формою глави держави в республіках, не був утверджений. Главою держави в радянській країні була Президія Верховної Ради СРСР. Відповідно колегіальним главою держави в Україні була Президія Верховної Ради УРСР, яка є правонаступником Президії ЦВК (1924 р.) і Президії ВУЦВК (1929 р.). Водночас де-факто главою радянської держави були Генеральні секретарі компартії.

Підсумовуючи наведене, доходимо таких висновків: а) генеза конституційно-правового статусу глави держави в радянській Україні де-юре знайшла свій вияв у такій юридичній формі, як президія відповідних органів державної влади (ЦВК, ВУЦВК і Верховної Ради УРСР), де-факто – в інституті Генерального секретаря Комуністичної партії; б) президія як колегіальний глава держави був не тільки чужим для ментальності українського народу, у пам'яті якого збереглася князівсько-гетьманська ідентифікація правового статусу глави держави, а й нетрадиційним для правової системи в цілому.

Нарешті, утвердження інституту президента завершує генезу конституційно-правового статусу глави держави в Україні. У перші роки незалежності Україна тяжіла до президентської форми державного правління. Сильні позиції глави держави збереглися й після ухвалення в 1996 р. Конституції України. Починаючи з лютого 2014 р. і до сьогодні, повноваження Президента України є дуже обмеженими й невіправдано звуженими. Прикро, що в умовах фактичного воєнного стану парламент України ефективно діяти не хоче, що зумовлено наявністю в ньому численних антиукраїнських політичних сил, а президент не може за браком повноважень. Вочевидь, в

умовах парламентсько-президентської республіки вихід можна знайти в наданні главі держави “сплячих повноважень”, активізація яких має бути адекватною в умовах загрози територіальній цілісності держави, її суверенітету, а також у разі фактичного воєнного стану. Таким чином, змістовне наповнення правового статусу Президента України не відповідає вимогам сучасних державотворчих реалій і потребам громадського суспільства, тому має відбутися системне його реформування. Побудувати сильну Україну поза межами сильного національно орієнтованого лідера неможливо, і саме на цій ідеї мають ґрунтуватися конституційні зміни статусу глави держави.

Висновки. Таким чином, привнесені в Україну зразки інституту глави держави в часи литовсько-польського, російсько-австрійського й радянського періодів не відповідали традиціям і духу національного державотворення. Відтак, конституційно-правовий статус глави держави в Україні історично зазнав не тільки політичної та юридичної деформації, а й нерідко його розвиток унеможлилювався. У разі збереження в Україні парламентсько-президентської республіки (а не повернення до президентсько-парламентської) є необхідність у наданні главі держави “сплячих повноважень”, активізація яких має бути адекватною в умовах загрози територіальній цілісності держави, її суверенітету або фактичного воєнного стану тощо.

Список використаної літератури

1. Атоян О. Н. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVII века) : курс лекций / О. Н. Атоян ; отв. ред. А. Н. Литвинов ; Луганский ин-т внутр. дел. – Луганск : РИО ЛИВД, 2001. – 470 с.
2. Бодрухин В. М. Князівська влада і проблеми державотворення в Україні (XII–XIV ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Володимир Миколайович Бодрухин ; ДНУ. – Донецьк, 2005. – 39 с.
3. Вальденберг В. Є. Древнерусские учения о пределах царской власти : очерки рус. полит. лит. от Владимира Святого до конца XVII в. / В. Е. Вальденберг. – Москва : Территория будущего, 2006. – 366 с.
4. Добржанський О. В. Національний рух українців Буковини II пол. XIX – поч. XX ст. / О. В. Добржанський. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 574 с.
5. Древняя Русь в свете зарубежных источников / М.В. Бибииков [и др.] ; ред. Е. А. Мельникова. – Москва : Логос, 1999. – 608 с.
6. Заруба В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. / В. М. Заруба ; Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ. – Київ : Істина, 2006. – 416 с.
7. Исаев М. А. Толковый словарь древнерусских юридических терминов / М. А. Исаев. – Москва : Спарк, 2001. – 119 с.

8. Исаевич Я. Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 800-річчя народження Д. Галицького) / Я. Исаевич // Київська старовина. – 2002. – № 1. – С. 3–9.
9. Ключевский В. О. Полный курс русской истории / В. О. Ключевский. – Харьков : Глобус, 2010. – 511 с.
10. Рогов В. А. Государственный строй Древней Руси : учеб. пособ. / В. А. Рогов. – Москва : ВЮЗИ, 1984. – С. 43.
11. Словник української мови : в 11 т. / за ред. П. П. Доценка, Л. А. Юрчук. – Київ : Наукова думка, 1971. – Т. 2. Г–Ж. – 551 с.
12. Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории / И. Я. Фроянов. – Львов : Изд-во ЛГУ, 1974. – С. 10, 11.

Стаття надійшла до редакції 02.09.2014.

Задорожня Г. В. Юридические формы главы государства на территории Украины

В статье проанализированы юридические формы главы государства, которые имели место в истории Украины. Установлено, что правовой статус главы государства в Украине исторически неоднократно претерпевал политическую и юридическую деформацию. Высказано предложение, что в случае сохранения в Украине парламентско-президентской республики существует необходимость в предоставлении главе государства "спящих полномочий", активизация которых должна осуществляться в условиях угрозы территориальной целостности государства, его суверенитета или в условиях фактического военного положения.

Ключевые слова: юридическая форма главы государства, князь, гетман, король, директория, президиум, президент, "спящие полномочия".

Zadorozhnyia H. Legal Forms of Chapter of the State on Territory of Ukraine

The article contains the analysis of legal forms of chapter the states which took place in history of Ukraine. The personal touches of genesis of legal status of the Old Russian country's leader is: a) claim of institute of country's leader in such legal form as a prince is the reflection of originality state creative traditions of east slavs; b) the institute of the Kievan prince is underlaid forming of legal status of the Old Russian country's leader; c) absence for a country's of absolute plenary powers leader, that it is predefined functioning of institute of veche (Old Russian state) and boyar advice (Galychina-Volhynia the state); d) forming of legal status of country's leader is carried out on the basis of ordinary right, decisions of veche and princely legislation.

Substantially other was a situation which was folded as between crushed Rus and Lithuania. At first, power of the Kievan prince lost the national positions de facto, it evolved gradually: from a "large prince Kievan – ruler of the Old Russian state" to the Kievan prince as one of ruskikh princes of destiny. Secondly, the not representatives of princely dynasty from the sort of Rurikovichiv, but simple deputies – representatives of Lithuania, occupied in ruskikh principalities of position already. Thirdly, in the political aspect of Casting was stronger than the crushed Ukrainian earths, that did impossible existence of institute of national country's leader on Ukrainian earths, as an actual breaking up of ruskikh earths put under sumnist' existence of the Old Russian state as an integral territorial association at the head with one ruler.

It is well-proven in the article, that an institute of country's leader on Ukrainian earths in this period was not national on the maintenance and by a representative office (by an origin), he was privneseniy (pressed-on) from outside Lithuania, that is why ceyperiod is not the revival of the Ukrainian state system. A hetman as country's leader is the institute of national development, he was not adopted in the Ukrainian by the political and legal systems from outside, that confirms political ability of Ukrainian nation to build and to assert the own state system. The source of forming of legal status of hetman in the conditions of absence of constitutional base was become by a cossack ordinary right and intergovernmental agreements.

It is set an author, that legal status of chapter of the state in Ukraine historically repeatedly tested political and legal deformation. Suggestion is expressed, that in the case of maintainance in Ukraine of parliamentary-presidential republic there is a necessity for a grant the chapter of the state of "asleep powers", activation of which must be carried out in the conditions of threat territorial integrity of the state, his sovereignty, or in the conditions of the actual military state.

Key words: legal form of chapter of the state, prince, hetman, king, directory, presidium, president, "asleep powers".